

ARHEOLOŠKI PODACI KAO IZVOR ZA POZNAVANJE
EKONOMSKE POVIJESTI ISTRE U ANTICI*Robert Matijašić*

Ekonomska povijest antičkog razdoblja predstavlja, sa stajališta arheološke i povijesne znanosti, još i danas većim dijelom neistraženo i nedovoljno poznato područje povijesti starog vijeka. Ne mislimo time reći da se pitanjima poljoprivredne i zanatske proizvodnje, stočarstva i trgovine nitko nije bavio, ali množina potencijalne građe i otvorena pitanja još uvijek pružaju velike mogućnosti za dalje proučavanje ekonomske povijesti.

Pored klasične bibliografije općenitog karaktera (Rostovzev, Weber, Alföldy)¹ popis radova o ekonomskoj povijesti obuhvatio bi velik broj priloga, od kojih se međutim većina bavi pitanjima vezanim uz pisane izvore (od Katona St. i Plinija Starijeg do interpretacije epigrafskih podataka)², dok je relativno skromniji broj radova vezanih uz interpretaciju arheološke građe.³

¹ M. Rostovzev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926; M. Weber, *Agrarverhältnisse im Altertum*, u: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen 1924; A. H. M. Jones, *The Roman Economy*, Oxford 1974; G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1975; M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley — Los Angeles 1973 (prev. i kod nas, M. I. Finley, *Antična ekonomija*, Ljubljana 1987); za pregled historiografije antike, a u vezi s ekonomijom, v. M. I. Finley, *Ancient History, Evidence and Models*, London 1985 (tal. prijevod *Problemi e metodi di storia antica*, Bari 1987); marksistički pristup povijesti starog vijeka kod A. Carandini, *L'anatomia della scimmia, La formazione economica della società prima del capitale*, Torino 1979.

² H. Dohr, *Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros*, Köln 1965; W. E. Heitland, *Agricola, A Study of Agriculture and Rustic Life in the Graeco-Roman World from the Point of View of Labour*, Cambridge 1921; J. Kolendo, *L'agricoltura nell'Italia romana, Tecniche agrarie e progresso economico dalla tarda repubblica al principato*, Roma 1980; V. I. Kuzišč'in, *Genesis rabovladeljčeskikh latifundij v Italij (II v. do n. e. — I v. n. e.)*, Moskva 1967; K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975; K. D. *agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d. C.*, Milano 1961.

³ K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967; K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975; K. D. White, *Roman Farming*, London 1970; J. Percival, *The Roman Villa, An Historical Introduction*, London 1976; A. Giardina — A. Schiavone (ur.), *Merci, mercati e scambi*, u: *Società romana e produzione schiavistica*, vol. 2, Bari 1981; K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, London 1986;

Takva je situacija naročito vidljiva na području naše zemlje, gdje se gotovo nitko nije posebno vezao za pitanja ekonomske povijesti antike.⁴ Još su rjeđi primjeri uključivanja arheoloških podataka iz Istre i Dalmacije u interpretaciju ekonomske povijesti antičkog razdoblja. Glavni razlog tome jamačno je relativno nizak stupanj istraženosti našeg područja, odnosno relativno loše poznavanje ruralnih lokaliteta i ekonomije.⁵ Veliki historiografski problemi, urbanizam, monumentalni spomenici i danas imaju stanovitu prednost u istraživanju antičke arheologije, svakodnevni život i privređivanje manje su prisutni.

S druge strane, proučavanje ekonomske povijesti s arheološke točke gledišta pretpostavlja obradu velike količine građe: predmeta svakodnevne upotrebe, načina proizvodnje, smjerova i tokova trgovine, a to, pored znanstvenog interesa, traži i mnogo vremena, ali i materijalnih sredstava za fizičku obradu, dokumentaciju i interpretaciju.

Kronološki okvir ovog našeg kratkog pregleda ekonomskog razvoja Istre određen je uključenjem poluotoka u ekonomske tokove rimske države: donja granica je II—I. st. pr. n. e. kad je fizičkim osvajanjem Istre 177. g. pr. n. e. proizvodnja i eksploatacija organizirana po uzoru na razinu razvoja kasne Republike.⁶ Gornju granicu je vrlo nezahvalno pokušavati odrediti, jer je prijelaz antike u kasnu antiku vrlo neodređen⁷: za početak ranog srednjeg vijeka može se uzeti prva slavenska kolonizacija na prijelazu VI. u VII. st. n. e., ali gdje počinje kasna antika? To može biti Konstantinova vladavina (početak IV. st.), podjela Carstva (kraj IV. st.) ili pak pad Zapadnog Rimskog Carstva (476. g.). Tijekom IV, V. i VI. st. ekonomski razvoj predstavlja

posebno skrećemo pažnju na analitičku bibliografiju K. D. White, *A Bibliography of Roman Agriculture*, Univ. of Reading, Reading 1970.

⁴ Izdajamo ovdje samo kratku sintezu M. Zaninović, *The Economy of Roman Dalmatia, Aufstieg und Niedergang des Römischen Welt*, 2/6, 1977, 767—809, te naše skromne početne pokušaje otvaranja nekih pitanja, R. Matijašić, *Alcune considerazioni sulle forme d'insediamento rustico in Istria dal III al VI sec.*, u: *Problemi storici ed archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo*, Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Quaderno 13—2, 1983/1984, 231—243; od općenitih širih sinteza u kojima su obrađena i pitanja ekonomske povijesti v. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London—Boston 1969; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965; M. Suić, *Zadar u Starom vijeku, Prošlost Zadra*, knjiga 1, Zadar 1981.

⁵ V. npr. kratki odsječak o ruralnoj arhitekturi kod M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 213—225, gdje je većina primjera iz Istre.

⁶ O tome Liv. 41, 9—13, G. Bandelli, *La guerra istrica del 221. a. C. e la spedizione alpina del 220. a. C.*, *Athenaeum*, n. s. 59, 1981, 3—28 G. Bandelli, *Momenti e forme della politica romana nella Transpadana orientale (III—II sec. a. C.)*, *Atti e Memorie della società istriana di archeologia e storia patria* (dalje: *AMSI*), n. s. 33, 1985, 5—29; R. F. Rossi, *La romanizzazione dell'Istria*, u: *Aquileia e l'Alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche* (dalje: *AAAd*), 2, 2, 1972, 75.

⁷ E. Sestan, *Tardo antico e alto medievale: difficoltà di una periodizzazione*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'Alto medioevo*, 9, Spoleto 1962, 15—37.

nastavak zbivanja koja su započela i ranije, u II. i III. st., a u krajnjoj liniji začetke im možemo naći u augustovskom razdoblju u I. st. n. e. Stoga problem definicije prijelaza antike u kasnu antiku smatramo u osnovi skolaističkim pitanjem, relativnom odrednicom koju je s obzirom na razne vidove društvenog života moguće na različite načine interpretirati.

Mnogo je jasniji prijelaz protohistorijskog razdoblja u antičko, jer radilo se svakako o oštrom prijelomu čije su se vanjske (i ekonomske) manifestacije javljale tijekom dužeg razdoblja, od 177. g. pr. n. e. do sredine I. st. pr. n. e. O procesu romanizacije možemo govoriti tek od polovice I. st. pr. n. e., od osnutka kolonija u Puli i Poreču.⁸ Romanizacija je donijela u ovo područje sasvim drugačiju organizaciju života i proizvodnje, odnosno iskorištavanja prirodnih bogatstava. Osnivaju se gradovi s pripadajućim područjima (ager, agri) koji s njima čine administrativnu i ekonomsku cijelinu. Plodna područja dijele se na pravilne čestice koje se daju na obrađivanje najčešće rimskim kolonistima. Pored grada kao kolonije rimskih građana, uvodi se izvangradska institucija rustičke vile koja predstavlja osnovnu proizvodnu jedinicu rimske ekonomije. Međutim, jasno je da struktura ekonomije nije tako jednostavna kako na prvi pogled izgleda: pored kolonija nastaju municipiji, a unutar rustičkih vila mogu se razlikovati različite kategorije i vrste, ovisno o načinu i svrsi proizvodnje.

Pitanje strukture radne snage pripada problemima o kojima se još uvijek raspravlja. I ovdje je jasno da pojedini socijalni slojevi nisu u svim dijelovima Carstva podjednako zastupljeni, već to ovisi o nizu okolnosti.⁹ Podjela na eksploatatore i eksploatirane, robovlasnike i robove odviše je stereotipna za jednu ozbiljnu analizu socijalne povijesti antike. U oblasti proizvodnje postoji čitava ljestvica društveno-proizvodnih grupa: robovi koji rade u skupinama povezani lancima (*ergasteria*), samostalniji robovi (najčešće zanatlije i stručni radnici), robovi zaduženi za vođenje pojedinih radnih procesa (*familia*), slobodni bezemljaši koji obavljaju neke intenzivne seoske poslove kao što je berba, slobodni sitni zakupnici, zemljoposjednici organizirani na porodičnoj osnovi (familijarna ekonomija), zemljoposjednici koji se unutar svojih imanja koriste svim dosad navedenim oblicima eksploatacije (robovi u lancima, samostalni robovi, zakupnici, nadničari), velepo-

⁸ O dataciji osnutka gradova na zapadnoj obali Istre v. A. Frascchetti, *La Pietas di Cesare e la colonia di Pola*, *Annali del seminario di studi del mondo classico, Archeologia e storia antica*, 5, Napoli 1983, 77—102; L. Keppie, *Colonisation and Veteran Settlement in Italy*, 47—14. B. C., *British School at Rome*, 1983, 203—204, gdje se nastanak kolonije u Puli pomiče za nekoliko godina unazad u odnosu na dosadašnje mišljenje da je do osnutka moralo doći oko 42 g. pr. n. e., v. npr. B. Forlati Tamaro, *La fondazione della colonia romana di Pola*, *AMSI* 48, 1936, 243—246; A. Degrassi, *La data della fondazione della colonia romana di Pola*, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti*, 102, 1942—1943, 667—678, kasnije obrazloženo na isti način i u A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, *Diss. Bern*, 1, 6, 1954, 60—67.

⁹ Alföldy, n. dj. (v. gore bilj. 1), 286—290 (pag. cit. prema prijevodu *Storia sociale dell'antica Roma*, Bologna 1987).

sjednici (latifundisti).¹⁰ Zanatlije također mogu biti kako slobodni tako i robovi. Mogu raditi samostalno ili za nekog vlasnika (u obliku zakupa sirovine ili sredstava za proizvodnju, ili pak u obliku ugovaranja isporuke gotovih proizvoda).¹¹

Trgovina se razvija usporedo sa širenjem rimske države, naročito onda kad se ova usmjerava k Istoku. Početkom Principata trgovina je već toliko razvijena da se može podijeliti u tri skupine: lokalna trgovina unutar manjih područja (trgovina poljoprivrednim proizvodima i predmetima za svakodnevnu upotrebu), trgovina srednjeg dometa (plasman većih količina specijaliziranih poljoprivrednih proizvoda ili predmeta svakodnevne upotrebe), trgovina s prekomorskim krajevima (predstavlja u osnovi iznimku, odnosno radi se o monopoliziranim oblicima trgovine mirodijama, specijalnim vrstama kamena i drugim ukrasima, trgovine žitom iz Egipta, trgovine nekim keramičkim proizvodima iz sjeverne Afrike itd.).¹²

Trgovina se mogla najviše i najlakše razvijati u blizini vodenih putova (oko čitavog Sredozemlja te po velikim evropskim plovnim rijekama) zbog jednostavne činjenice da razvoj prijevozne tehnologije nije mogao pratiti potrebe koje je postavljalo širenje područja države od Britanije do Mezopotamije. Prijevoz brodom od Aleksandrije do Italije koštao je koliko i prijevoz kolima od nekoliko stotina kilometara na kopnu. I naravno da iz tih razloga gradovi mogu prosperirati samo na obali mora ili rijeke ili u neposrednoj blizini, te je i gustoća naseljenosti na tim područjima najveća.

Položaj Istre na prijelazu Apenina u Balkan predstavljao je idealno područje za razvoj ekonomije u antičko doba. Dodajmo tome još i prirodne karakteristike, tj. jako razvedena niska zapadna obala okrenuta prema ušću rijeke Pada, odnosno plodnoj ravnici sjeverne Italije, zatim dobar položaj na pomorskim putovima, pa će nam biti potpuno jasno zašto je najveći dio Istre bio administrativno, ekonomski i kulturno dijelom Italije, odnosno Augustove desete regije.¹³

¹⁰ Heitland, n. dj. (v. gore bilj. 1); P. W. De Neeve, *Colonus, Private Farm-tenancy in Roman Italy during the Republic and the Early Principate*, Amsterdam 1984; brojni prilozi u zbornicima *Memorias de historia antigua* (Madrid), 2, 1978 i 3, 1979.

¹¹ M. Steinby, *I senatori e l'industria laterizia urbana*, u: *Epigrafia e ordine senatorio*, Atti del convegno di Roma, Tituli, 4, 1982, 227–237, gdje rezimira jedan vid zakupa proizvodnje, odnosno gotovih proizvoda.

¹² M. P. Charlesworth, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1924 (reprint 1961); za lokalnu trgovinu v. E. Gabbia, *Mercati e fiere nell'Italia Romana*, *Studi Classici e orientali*, 24, 1974, 141–163; A. Biscardi, *Al porto di Aquileia ed i noli marittimi nel calmiere diocleziano*, *AAAD*, 29, 1, 1987, 175–176.

¹³ Granicom Istre i Cisalpinske Galije smatrao se isprva, čini se, Timav, tj. rječica između Akvilje i Trsta, gdje tršćanski Kras prelazi u ravnicu istočne Furlanije, v. Liv. 41, 1–3 i Strab. 5, 1, 9; Degrassi, n. dj. (*Il confine...*), 14–16 i 49; zatim se granica premješta na Rižanu (Formio fl.), vjerojatno nakon osnutka kolonije Tergeste, v. A. Fraschetti, *Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida*, *Siculorum Gymnasium* 28, 2, 1975, 319–335, te Plin. N. H., 3,

Sudeći prema prirodnim karakteristikama, arheološkim ostacima, a i prema podacima koje donose npr. Plinije St., Marcijal i Kasiodor,¹⁴ najveće bogatstvo Istre bilo je maslinovo ulje. Maslina i danas uspijeva u velikom dijelu obalnog pojasa zapadne Istre, a u I. st. n. e. po kvaliteti je istarsko maslinovo ulje dijelilo drugo i treće mjesto sa španjolskim, odmah iza ulja iz Venafra Kampaniji.¹⁵ O maslinovom ulju kao glavnom poljoprivrednom proizvodu Istre u antici mnogo se pisalo, te je teško danas nešto novo dati, barem u ovakvom kratkom pokušaju pregleda ekonomije.¹⁶

Sudeći po pisanim izvorima, proizvodnja vina bila je na drugom mjestu jedne pretpostavljene rang-liste poljoprivredne proizvodnje Istre u antici. Vjerojatno su kvaliteta ulja i tržišne mogućnosti u okolnim krajevima pogodovale razvoju uzgoja maslina na štetu vinove loze, koja je mogla računati na uže tržište te se vino proizvodilo gotovo samo za potrebe lokalnog tržišta. Jedino Plinije St. spominje *Vinum Pucinum*, kojemu pridaje ljekovita svojstva.¹⁷ Problem je samo u tome što ubikacija tog Pucina nije sa sigurnošću riješena.¹⁸ Kako se zbog pogodne klime vino sigurno proizvodilo u većim količinama, na užem području poluotoka moralo je imati nisku cijenu, ali kvalitetom se nije moglo mjeriti s poznatim raznovrsnim i mnogobrojnim italjskim vrstama vina koje spominju antički izvori.

Slično je i sa žitaricama, koje su igrale tako važnu ulogu u opskrbi velikih gradova, metropola rimskog svijeta. Dok su se ogromne količine žitarica

127; naposljetku u augustovsko doba na Rašu (Arsia fl.), v. Strab. 7, 5, 3; Plin. N. H., 3, 129; 3, 44; 3, 132; 3, 139.

¹⁴ Plin. N. H., 15, 8; Mart. 12, 63; Cass. Var., 12, 22; također i Paus. 10, 32, 19.

¹⁵ Plin. N. H., 15, 8: Principatum in hoc quoque bono obtinuit Italiae toto orbe, maxime agro Venafro eiusque parte quae Licinianum fundit olcum, unde et Liciniae gloria praecipua olivae (...) Reliquum certamen inter Histriae terrae et Beticae par est.

¹⁶ A. Degrassi, Aquileia e l'Istria in età romana, Scritti aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1953, 51—65 (= Scritti vari di antichità, 2, 1962, 951—976); A. Degrassi, L'esportazione di olio e olive istriane nell'età romana, AMSI n. s. 4, 1956, 104—112; F. Ghinatti, Olivicoltura italiana, tecniche e aree di diffusione dalla Magna Grecia all'Istria, AMSI n. s. 23, 1975, 31—57; Š. Mlakar, Amfiteatar u Puli, Kulturno-historijski spomenici Istre, 1, 1980°, 25—30; S. Panciera, Vita economica di Aquileia in età romana, Ass. naz. per Aquileia, Quaderno n. 4, Aquileia 1957; F. Zevi, Anfore istriane ad Ostia, Nota sul commercio istriano, AMSI n. s. 15, 1967, 21—31; P. Baldacci, Alcuni aspetti dei commerci dei territori cisalpini, Atti Cc.S.D.I.R., 1, 1967—1968, 5—50; P. Baldacci, Le principali correnti del commercio di anfore romana nella Cisalpina, u: I problemi della Valle Padana e dell'Alto Adriatico, Bologna 1972, 103—131; Rostovzev, n. dj. (v. gore bilj. 1), 270—271.

¹⁷ Plin. N. H., 14, 60; 3, 127: castellum nobile vino Pucino.

¹⁸ Poukinon spominje i Ptol. Geogr. 2, 16, 24; postoje pretpostavke o ubikaciji i identifikaciji s današnjim naseljem Prosek (Prosecco), v. M. Križman, Antička svjedočanstva o Istri, Istra kroz stoljeća, 1, 1, Pula — Rijeka 1979, 97 i 233, iako je moguća i identifikacija s Opčinama kod Trsta (Opicina), v. M. Suić, Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike (Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis), Rad JAZU 426, 1986, 213—278.

dovozile u Rim iz Egipta i sjeverne Afrike, manji gradovi opskrbljivali su se na otvorenom tržištu, vjerojatno kratkog i srednjeg dometa gdje god je to bilo moguće. Tako i za Istru možemo pretpostaviti da su se žitarice uzgajale za lokalno tržište, često ili gotovo uvijek u kombinaciji s maslinicima, voćnjacima i t. sl. (*arboretum, arbustum*¹⁹), uz vjerojatno povremeni veći ili manji uvoz iz sjeverne Italije.²⁰

O uzgoju povrća i voća možemo samo pretpostavljati da je bio ograničen na proizvodnju za vlastite potrebe, jer su se uz okućnicu poljoprivrednih imanja nalazile male parcele na kojima se uzgajalo ono što je bilo potrebno za život. Vjerojatno su se male količine viškova proizvoda prodavale na lokalnim trgovištima i sajmovima.²¹

Usprkos izrazitoj orijentaciji zapadne obale poluotoka na morsku i ribarsku ekonomiju, ne možemo o ovome izreći više od nekoliko općenitih konstatacija. Nedostatak izvora pisanog karaktera nadoknađuju samo rijetki i nedostatni arheološki podaci: ostaci ribnjaka, ostaci lučkih postrojenja, ostaci pribora za ribolov.²² Zanimljivo je da još u VI. st. Kasiodor spominje »*numerosae... piscinae Neptuniae... quibus... ostrea nascuntur iniussa...*«,²³ što upućuje na dugovječnu tradiciju u uzgoju školjaka, jer se počeci te aktivnosti očito moraju tražiti u doba klasične antike, tj. u I. i II. st. n. e.

U svakodnevnoj prehrani školjke nisu bile rijetkost, što dokazuje relativni značaj uzgoja raznih vrsta tih morskih plodova: ostatke ljuštura nalazimo u arheološkim slojevima naročito u gradovima i na obalnim nalazištima. Uzgoj školjaka bio je važan i za jednu vrstu zanatske proizvodnje tkanine, odnosno za rad bojadisaonica tkanina, kakvih postrojenja nalazimo i uz našu obalu.²⁴

Drugi vid proizvodnje, zanatstvo, zastupljeno je u Istri keramičarskim, kamenarskim i možda staklarskim obrtom. Sve ove djelatnosti, uz niz drugih (proizvodnja predmeta od metala, bojenje tkanina, izrada poljoprivrednih alata i pomagala od drva i pruća, itd.) pripadaju zanatskom načinu proizvo-

¹⁹ E. Sereni, Per la storia delle più antiche tecniche e della nomenclatura della vite e del vino in Italia, Atti e Mem. dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere »La Colombaria«, 29, 1964, 168—172; Kolendo, n. dj. (v. gore bilj. 2), 42—43; Colum. De Arb.

²⁰ Prema Kasiodoru (Cass. Var. 12, 22—24) proizlazi međusobna ovisnost čitavog sjevernog Jadrana u opskrbi žitaricama, a vjerojatno i drugim vitalnim proizvodima, barem u VI. st. ali je možda to bio slučaj i ranije.

²¹ Gabba, n. dj. (v. gore bilj. 12).

²² A. Gnirs, Aus Südtirol, Die römischen Hafenanlagen von Val Catena auf Brioni grande, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (dalje: JÖAI), 5, 1902, 159—162; A. Gnirs, Forschungen in Istrien, Grabungen in Val Catena auf Brioni grande, JÖAI 10, 1907, 43—46.

²³ Cass. Var., 12, 22.

²⁴ M. Suić, Cissa Pullaria — Baphium Cissense — Episcopus Cessensis, Arheološki radovi i rasprave 10, 1987, 195—203; M. Verzár Bass, A proposito dell'allevamento nell' Alto Adriatico, u: Vita sociale, artistica e commerciale di Aquifeia romana, AAAA, 29, 1, 1987, 272.

dnje zbog korištenja ručne radne snage i malih serija izrade. Osim nekih artikala koji su bili vezani za izvoz u velikim količinama (primjerice proizvodnja amfora kao ambalaže za ulje i vino), čitava se ostala proizvodnja plasirala uglavnom na lokalnim sajmovima ili u direktnoj razmjeni.

Predmeti od keramike bili su najviše upotrebljavani u svakodnevnom životu: za čuvanje hrane, kuhanje, prijevoz namirnica itd. Iako u Istri nema mnogo gline, postojale su radionice i peći za proizvodnju keramičkih predmeta, najviše amfora i tegula za pokrivanje krovova, na nekoliko poznatih mjesta duž zapadne obale. Istražena je samo figlina u Červaru kod Poreča, za koju nije još sa sigurnošću uvrđeno čemu je služila, dok su djelomično poznate lokacije drugih peći: u Fažani za amfore (poznati materijal potječe sa stovarišta odbačenih komada), na brdu Lorán kod Červara, na rtu Antenal kod Novigrada, u dolini Mirne ispod Motovuna.²⁵

Zasad nema podataka o postojanju staklarskih radionica u Istri u antici, iako ta mogućnost ne može biti isključena, ako ne zbog velikog broja staklenih predmeta, a ono barem zbog postojanja ležišta sirovine, kremenog pijeska, u južnom dijelu poluotoka.

Zbog geološke podloge postojali su svi uvjeti za razvoj kamenarskog obrta, i to ne samo za preradu poluobrađenog pločastog kamena za gradnju (za karakterističan antički opus incertum koji je u nas najčešći) već i za fino obrađene kamene blokove koji su se upotrebljavali za gradnju javnih zgrada, nadgrobnihi spomenika i natpisa. Nije potrebno naglašavati da su Amfiteatar, Augustov hram i mnoge druge, odnosno gotovo sve druge građevine bile sagrađene od domaćeg istarskog vapnenca. Uvoznim mramorom bili su obrađeni samo reprezentativni dijelovi građevina. Ostatke kamenoloma poznajemo na više lokaliteta između Linskog kanala i Medulina, u pravilu uz morsku obalu, jer su se kameni blokovi jednostavnije i jeftinije prevozili morem: i to je još jedna potvrda činjenici da se vodeni način prijevoza koristio gdje god je to bilo moguće. A na značaj i tradiciju kamenarskog obrta upućuje i naziv *Cave romane* koji se do danas zadržao za kamenolom kod Vinkurana (Pula).²⁶

Posebno je, u okvirima opće ekonomske povijesti, a i ekonomske povijesti Istre u antici, zanimljivo pitanje odnosa grada i sela u antici, i to kako

²⁵ Červar: V. Jurkić Girardi, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I), Campagne 1976—1978, Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno (dalje: ACRS), 9, 1979, 263—298; Fažana: A. Gnirs, Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, Jahrbuch für Altertumskunde (dalje: JAK), 4, 1910, 79—88, Lorón: A. Gnirs, Antike Baureste an der Westküste Istriens, Mitteilungen der Zentralkommission (dalje: MZK), 15, 1916, 84; C. Gregorutti, La figulina imperiale Pansiana di Aquileia e i prodotti fittili dell'Istria, AMSI 2, 1886, 231 i 250; Antenal i Motovun: R. Matijašić, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, AAAd, 29, 2, 1987, 528—529.

²⁶ R. Makjanić, Antički kamenolomi na području Hrvatske, Dometi 14, 5, 1981, 71—76; A. Šonje, Iz kojeg istarskog kamenoloma potječe kupola Teodorikova mauzoleja u Raveni, u: Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980, 151—153; v. također V. Jurkić Girardi, Promontore antica, ACRS 9, 1979, 258.

zbog relativno bogatog materijala za izučavanje tako i zbog specifičnih rezultata koje je simbioza rimske i autohtone civilizacije ostavila u nasljeđe ranom i razvijenom srednjem vijeku.²⁷

Višeslojna podjela urbanih i ruralnih središta (*colonia, municipium, vicus, pagus*) mnogostruko se isprepleće unutar geografski i antropijski definiranog prostora: najviši oblik je kolonija, ali gradu je pridruženo poljoprivredno zemljište, ager, na kojemu se proizvodi potrebno za život pa i nešto više od toga. Poljoprivredni i zanatski viškovi prodaju se kako bi se namirila gotovina za plaćanje poreza i drugih davanja, ali i za kupovinu onih predmeta i usluga koje se na imanjima nisu mogle pružiti.²⁸ Stoga su grad i selo (kolonijski ager) činili nerazdvojnu cjelinu, nerazdvojnu u doslovnom smislu jer jedno bez drugoga nisu mogli opstati.

Grad, prvenstveno kolonija ali i municipij, imao je sve elemente koji su ga činili upravnim, vjerskim, trgovačkim i sudbenim središtem. Morfološki definiranim arealom (zidine, pomerij) i unutaršnjom strukturom (mreža gradskih ulica i građevinskih blokova, manje ili više pravilna raspoređa), grad je u ekonomskom smislu bio istovremeno proizvodno središte (vjerojatno u manjem opsegu jer nisu sve radionice zanatskog tipa mogle biti smještene unutar gusto naseljenoga gradskog tkiva) i posrednik u trgovini između grada i agera, između susjednih gradskih područja, između udaljenijih tržišta. U strukturi trgovačke mreže, ako se tako može nazvati sustav trgovine u antici, neobično je važno pitanje organizacijskih oblika i struktura suburbanih središta tipa »trgovište« (*emporium, forum*), koji su se nalazili između grada kao posrednika i potrošača te sela kao proizvođača. Takva su središta češća i bolje poznata u gusto naseljenim dijelovima Italije koji se nalaze u sklopu guste mreže cesta. Manje ih je, i manje su poznata, u slabije naseljenim, zatvorenijim krajevima, vjerojatno proporcionalno broju stanovnika na određenom području. Takva bi manja trgovačka središta u strukturi naselja bila negdje između viših oblika (*colonia, municipium*) i nižih oblika (*vicus, pagus*).²⁹ Grad je dakle, može se reći, produžena ruka seoske ekonomije, ali je i selo produžena ruka gradskog načina života, barem u prva tri stoljeća naše ere.

Naime, u seoski ambijent prenose se karakteristike grada: sponu predstavlja rustična vila (*villa rustica*), koja je istovremeno rezidencija gospodara, često ukrašena arhitektonskim elementima tipičnim za urbane gradnje (mramor, freske, mozaici, kapiteli itd. ali i terme, peristili itd.), i gospo-

²⁷ Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 75—81, 227—262; M. Suić, Odnos grad-selo u antici na istočnoj jadranskoj obali, Jugoslavenski historijski časopis 3—4, 1973, 13—36; G. C. Susini, Campagna e città: temi di geografia economica romana, u: La villa romana, giornata di studi, Faenza 1971, 1—14.

²⁸ E. Sereni, Comunità rurali nell' Italia antica, Roma 1955, 334, 381—382, 404—409; Gabba, n. dj. (v. gore bilj. 12); U. Laffi, Problemi dell'organizzazione paganico-vicana nelle aree Abruzzesi e Molisane, Athenaeum n. s. 52, 1974, 336—339; E. Ruoff-Väänänen, Studies on the Italian Fora, Historia — Einzelschriften, 32, Wiesbaden 1978.

²⁹ Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 74.

darska jedinica sa skladištima za pohranjivanje uroda, čuvanje zaliha, radionicama za preradu poljoprivrednih proizvoda i za izradu predmeta potrebnih za svakodnevni život i rad na imanju.³⁰

Instituciju rustične vile definira upravo ta simbioza gospodarskog i rezidencijalnog, spoj ugodnog (*otium*) i korisnog (*utilitas*), ta dva ekstrema rimskog načina života (barem načina života viših socijalnih slojeva). Vila je bila temeljni oblik naseljavanja poljoprivrednog zemljišta u najvećem dijelu mediteranskih provincija, i, naravno, same Italije.³¹ Iako nemamo točnih podataka o veličini pojedinih imanja, neki se zaključci mogu izvesti iz gustoće rasprostranjenosti arheoloških ostataka ruralne arhitekture. Obično se imanja dijele na tri veličine: sitni posjed (do 80 iugera, tj. oko 20 ha), srednje veliki posjed (80—500 iugera, tj. 20—120 ha), veleposjed (preko 500 iugera, tj. više od 120 ha).³² To je konvencionalna podjela koja može imati samo orijentacijsku vrijednost, i osim nekoliko konkretnih podataka kod rimskih pisaca o veličini posjeda, nemamo egzaktnih arheoloških pokazatelja kojima bismo mogli točno definirati opseg imanja. Dodatnu poteškoću predstavlja i činjenica da ne možemo arheološki fiksirati središnje zgrade veleposjeda prema manjim građevinama koje predstavljaju oslonac manjih zakupljenih dijelova.

Govoreći o organizaciji imanja moramo se odmah ograničiti na zapadno-mediteranski krug, koji se u antici (a i kasnije) znatno razlikovao od npr. evropskoga kontinentalnog, ili pak od istočnomediteranskog kruga. U Hispaniji, južnoj Galiji, Italiji i na obali Ilirika prevladava monokulturno ekstenzivno uzgajanje masline i vinove loze, uz veliku proizvodnju žitarica samo na ograničenim područjima. Takva struktura poljoprivrednih kultura, prema arheološkim i pisanim podacima, upućuje na to da je prosječno imanje bilo podijeljeno na jedan veći dio (oko 45%) namijenjen osnovnoj kulturi (maslina ili vinova loza), najmanji dio (oko 20%) za žitarice i povrće za osobnu upotrebu stanovnika imanja, dok se drugi veći dio (oko 35%) dijelio na više manjih cjelina koje je vrlo teško točnije definirati (pašnjaci, šume, kuća i okućnica).³³

Zapadna obala Istre, odnosno ageri kolonija Pola i Parentium, bila je u razdoblju između I. i III. st. n. e. gusto naseljena. Pored gradova, koji su bili opsegom relativno maleni, čitavo područje između Mirne i Raše bilo je naseljeno poljoprivrednim stanovništvom, pri čemu su osnovni oblik organizacije prostora činile manje i veće građevine ili pak skupine građevina

³⁰ J. Harmand, Sur le valeur archeologique du mot 'villa', *Revue archeologique*, 38, 1951, 155—159; J. Percival, *The Roman Villa, An Historical Introduction*, London 1976, 13—15; v. također G. A. Mansueti, *Le ville nel mondo romano*, Milano 1958; Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 215—216.

³¹ Percival, n. dj.; A. G. McKay, *Houses, Villas and Palaces of the Roman World*, London 1975.

³² Dohr, n. dj. (v. gore bilj. 2); K. D. White, *Roman Farming*, London 1970, 387.

³³ A. Carandini, S. Settis, *Schiavi e padroni nell' Etruria romana, La villa di Settefinestre dallo scavo alla mostra*, Bari 1979, 39; R. Duncan Jones, *The Economy of the Roman Empire, Quantitative Studies*, Cambridge 1974, 58.

gospodarsko-rezidencijalnog karaktera, po strukturi i funkciji slične farmama, sjevernoitalskim 'casolarima' ili pak istarskim stancijama i panonskim majurima i salašima.³⁴ Za te građevine obično se upotrebljava termin villa rustica, koji je zbog svoje općenitosti vrlo neprecizan i višesmislen, te se u izlaganju ove problematike radije koristimo izrazom ruralna arhitektura koji točnije definira heterogenost pojma, odnosno raznorodnost niza sličnih arheoloških nalazišta.³⁵

Na području gore rečenih agera danas znamo za više od 200 takvih nalazišta ruralne antičke arhitekture, ali to nipošto nije konačan podatak, jer s vremena na vrijeme nailazimo na nove podatke o ostacima zidova, mozaika, preša za ulje, grobova itd., uglavnom prilikom slučajnih zemljanih radova za infrastrukturu ili novogradnje.³⁶ Stoga sve podatke koje dalje navodimo valja uzeti kao relativne, koji će u budućnosti sigurno podleći promjenama.

Izgleda vjerojatno, uzimajući u obzir sačuvanu gustoću lokaliteta i karakteristike tla, tj. mogućnosti ekstenzivne proizvodnje maslina radi prerađivanja u maslinovo ulje i njegovog izvoza, da je prosječna veličina imanja u Istri mogla biti oko 160 ha, odnosno 640 iugera.³⁷ Ovdje treba uzeti u obzir sva ona ograničenja metodološke prirode koja smo gore naveli, prvenstveno nepotpunost podataka koja dovodi do stvaranja krive slike. Niti su sva imanja bila tako velika niti su velika imanja bila jedinstvena i pod upravom jednog ruralnog središta. Prema izloženoj strukturi unutrašnje organizacije, takvo imanje od 160 iugera moglo je biti podijeljeno na veći dio za maslinjak (oko 70 ha), nešto manji dio za pašnjake, šume, kuću i okućnicu (60 ha) te jedan dio za žitarice i povrće (oko 30 ha).³⁸ Na takvom imanju moglo je živjeti, prema određenim proračunima, nešto više od 100 osoba.³⁹ Namjerno se koristimo terminom osoba, jer moglo se raditi o robovima, robovskim zajednicama (familia rustica) ili slobodnim zakupnicima.

Veliki posjedi preko 500 iugera (*latifundia*) predstavljaju specifičan problem, kako sa stajališta historiografije (pitanje vjerodostojnosti i interpretacije podataka iz antičkih pisanih izvora) tako i iz arheološkog aspekta (konkretizacija historiografskih podataka).⁴⁰ Znamenita Plinijeva rečenica da su *latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias* (latifundije uništile Ita-

³⁴ Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 216.

³⁵ Harmand, n. dj. (v. gore bilj. 30), 156; R. Matijašić, Roman Rural Architecture on the Territory of Colonia Iulia Pola, American Journal of Archaeology, 86, 1, 1982, 54.

³⁶ Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 4), 234—236; o tome v. i naš magistarski rad »Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. st.« (Sveučilište u Zagrebu, obranjeno 1985. g.), neobjavljeno.

³⁷ Prema pretpostavkama iznesenim i obrazloženim u Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 36).

³⁸ V. gore bilj. 33.

³⁹ V. gore bilj. 36 i 37.

⁴⁰ K. D. White, Latifundia, A Critical Review of the Evidence on Large Estates in Italy and Sicily up to the end of the First Century A. D., University of London, Institute of Classical Studies, Bulletin Number 14, 1967, 62—79.

liju, čak štoviše i provincije), očito je višeznačna i ne može se shvatiti doslovno.⁴¹ Veleposjednici su naime vjerojatno uništili sitno seljaštvo, ali do toga je došlo najvećim dijelom na području južne Italije, dok u drugim dijelovima Italije i u provincijama veleposjed koegzistira sa srednjim i malim posjedom, a kasnije se na njemu razvija kolonatski odnos.

Veleposjednička ekonomija se u I. st. n. e. uvriježila i na području agera parentinske kolonije. Ovdje velik broj natpisa koji spominju razne vrste službenika na carskim imanjima (*procurator, tabularius, dispensator, adiutor tabulariorum* itd.)⁴² upućuje na postojanje carskih posjeda. To je naročito dobro vidljivo na području sjeverno od Poreča, oko Vabriga, Tara, gdje se nalaze i ostaci keramičke radionice, radionice amfora na kojima su žigovi pretežno careva Nerve i Hadrijana.⁴³ Indicija za postojanje carskih posjeda ima i na području puljskog agera, iako nisu tako brojne i koncentrirane na jedno uže područje.⁴⁴

Nažalost, samo na osnovi arheoloških ostataka na terenu, ne možemo jasno razlikovati vrste građevina ili kakvim su imanjima pripadale. Od oko 200 ruralnih lokaliteta samo je dvadesetak arheološki istraženo, od čega neki samo djelomično,⁴⁵ dok o svim ostalima možemo zaključiti samo na osnovi površinskih tragova, a to nije dovoljno za sigurne i nedvosmislene zaključke.

Ostaci postrojenja za preradu maslina ili grožđa mogu se u određenom broju slučajeva zapaziti i na površini, ili, što je češće, na obali mora, gdje erozija polagano otkriva arhitektonske detalje građevina. Tako su dijelovi torkulara prepoznatljivi u uvali S. Polo (Sv. Pavao) kod Rovinja, na lokalitetu Soruga kod Bala, kod crkvice Sv. Marije kraj Galizane,⁴⁶ kod crkvice Sv. Lucije kraj Vodnjana, i naravno, na nekoliko istraženih lokaliteta.⁴⁷

⁴¹ Plin., N. H., 18, 35; White, n. dj. (v. gore bilj. 40), 77; H. Heisterbergk, Die Entstehung des Colonats, Leipzig 1978, 56—58; R. Etienne, J. G. Gorges, A propos du latifundium. II. Vocabulaire et prospection archéologique, Miscellanea in onore di Eugenio Manni, Roma 1979, 895.

⁴² Inscr. It. 10, 2: 216, 217, 218, 219, 220, 221.

⁴³ Gnirs, n. dj. (v. gore bilj. 25, Antike Baureste...), 84; Gregorutti, n. dj. (v. gore bilj. 25), 230—231.

⁴⁴ Inscr. It. 10, 2: 9, 46, 48 (Aug. lib. procurator), 50, 51 (Aug. lib. tabulariorum), 58, 59 (Aug. dispensator).

⁴⁵ Za istraživanja prije 1945. godine, v. Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 35), 53—64; V. Jurkić Girardi, Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba, Histria Historica 4, 2, 1981 (tiskano 1983), 77—106 (isto u ACRS 12, 1982, 7—31, na tal. jeziku); v. i Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 215—225.

⁴⁶ A. Gnirs, Forschungen in Pola und in der Polesana, JÖAI 17, 1914, 182—184.

⁴⁷ Kolci (Monte Collisi) na Brijunima, Uvala Verige (Val Catena) na Brijunima, Velika Šaraja kod Peroja, Banjole, v. A. Gnirs, Istrische Beispiele für Formen der antik-römischen Villa Rustica, JAK 2, 1908, 124—143; Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 35), 53—64; za tlocrt antičke ruralne arhitekture u uvali Dobrika (Val Madonna), v. Š. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni. »Bizantski Kastrum«, Histria archaeologica 6—7, 1975—1976 (tiskano 1986), 5—49.

Najznačajnije nalazište sa stajališta ekonomske povijesti svakako je veliki kompleks uljare u Barbarigi. Djelomično je istražena građevina čija je središnja proizvodna jezgra okupljena oko niza od dvadesetak preša za masline, grupiranih u dva niza oko kanala kojim je ulje teklo iz prostorije s prešama prema četvrtastim i okruglim recipijentima od kamena gdje se taložilo. Sačuvano je, i to samo djelomično, šest baza preša (četiri s južne, dvije sa sjeverne strane kanala), dok se rekonstrukcijom može pretpostaviti da ih je izvorno bilo po deset sa svake strane, tj. ukupno dvadeset. Iako temeljit izvještaj do danas nije objavljen, iz drugih objavljenih izvora⁴⁸ saznamo da je kompleks tijekom stoljeća bio prilagođavan novim potrebama, vjerojatno smanjenju potražnje za istarskim uljem, te se pregrađivanjima smanjivao proizvodni kapacitet. Govoreći o prva tri stoljeća naše ere, u kojima je, pretpostavljamo, većina antičkih gospodarskih kompleksa Istre djelovala u izvornom obliku, dakle kako je sagrađena u I. st., apogeju proizvodnih poljoprivrednih djelatnosti poluotoka, može se reći da uljara u Barbarigi predstavlja specijalizirani pogon za proizvodnju maslinovog ulja.

U klasifikaciji ruralne arhitekture koja se, iako nije sveobuhvatna, najčešće citira, tj. rezidencijalne palače, mješovite rezidencijalne i gospodarske zgrade,⁴⁹ te u potpunosti gospodarske zgrade, uljara u Barbarigi pripadala bi ovoj posljednjoj kategoriji. Međutim, kako je uobičajeno i normalno da svako imanje ima svoj rezidencijalni i proizvodni dio čak i kad oni nisu arhitektonski ujedinjeni u jednu cjelinu, treba imati na umu da je tzv. uljara u Barbarigi bila proizvodni kompleks jednog zemljišnog posjeda (vjerojatno veće površine) koji je negdje drugdje imao možda druge ekonomske sadržaje, a svakako i rezidenciju vlasnika. Možda se to može povezati sa značajnom raskošnom građevinom s peristilom na morskoj obali nedaleko od opisane uljare (tzv. »Schwalbova vila«) koja bi bila administrativno i rezidencijalno središte imanja.⁵⁰ Naravno, antropijski pejzaž antike danas je vrlo teško rekonstruirati, pogotovo u ovim našim krajevima gdje su česte etničke i ekonomske promjene u međuvremenu sasvim izmijenile okolnosti, te sve ostaje na pretpostavkama.

Drugi u novije doba istražen proizvodni kompleks je onaj u Červaru sjeverno od Poreča, gdje je na jednoj strani pronađena peć,⁵¹ a s druge strane ostaci torkulara za masline ili grožđe.⁵² Arheološki su utvrđeni elementi pos-

⁴⁸ B. Marušić, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadranski zbornik* 9, 1973—1975, 340; tlocrt je objavljen kod Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 35), 58.

⁴⁹ Rostovzev, n. dj. (tal. prijevod *Storia economica e sociale dell' Impero romano*, Firenze 1933, reprint 1976, 71); Percival, n. dj. 54—58; Suić, n. dj. (v. gore bilj. 5), 212; K. M. S w o b o d a, *Römische und Romanische Paläste, Eine Architekturgeschichtliche Untersuchung*, Wien-Köln 1969³, 17—29.

⁵⁰ H. Schwalb *Römische Villa bei Pola*, *Schriften der Balkankommission*, Ant. Abt. 2, Wien 1902.

⁵¹ Jurkić Girardi, n. dj. (v. gore bilj. 25), 263—298.

⁵² V. Jurkić Girardi, *Lo sviluppo di alcuni centri economici sulla costa occidentale dell' Istria dal I al VI sec.*, *ACRS* 12, 1982, 16—21; tlocrt kod Jurkić Girardi, n. dj. (v. gore bilj. 45), 85 i 87.

tamenta preša, te tri velike posude ukopane u zemlju (*dolia*) u kojima se ulje ili vino čuvalo do transporta. Kako su ovi dijelovi postrojenja bili na relativno maloj dubini, jako su oštećeni i samo djelomično sačuvani, a završni izvještaj o iskopavanju nije do danas objavljen.

Početak stoljeća A. Gnirs istražio je dva manja arhitektonska ruralna kompleksa u okolici Pule, otkrivši pritom dijelove preša. Na brdu Kolci (Monte Collisi) na otoku Brijunu sačuvana je čitava manja zgrada proizvodnog karaktera s manjim rezidencijalnim dijelom, koja je mogla pripadati manjem zakupniku ili dijelu rustičke familije.⁵³ U jednoj prostoriji središnjeg trakta oko peristilnog dvorišta sačuvane su četiri preše od kojih je kanal odvodio ulje u jedan manji bazen za taloženje, a zatim u podrum, skladište koje se protezalo duž čitavog istočnog krila zgrade.

Slična je situacija i na drugom kraju Brijuna, na lokalitetu poznatom pod nazivom »Bizantski kastrum«. Prva faza ovog kasnoantičkog naselja seže u I. st. n. e., i kako su nedavna istraživanja pokazala, ima sve odlike proizvodne zgrade s prostorijama na tri krila oko peristilnog dvorišta.⁵⁴ Ostaci triju preša nalaze se na sredini istočnoga središnjeg krila, i još tri na sjevernome bočnom krilu. Između njih su dvije velike prostorije s četvrtastim stupovima podijeljene na dva broda: radi se vjerojatno o skladištima, a prepoznatljiviji su i bazeni za taloženje maslinovog ulja na jednom kraju tog »podruma«. Kako se taj bazen nalazi između tri preše na sredini istočnog središnjeg krila, valja pretpostaviti da su ove tri preše služile za tiještenje maslina, dok su preostale tri preše u drugom krilu služile možda za vino.

Još jedan primjer je veliki kompleks na južnoj obali zaljeva Verige (Val Catena), ponovo na otoku Brijunu.⁵⁵ Ovdje su dvije funkcije, rezidencijalna i proizvodna, jasno razgraničene dispozicijom prostorija oko dva peristila: oko zapadnog su prostorije za stanovanje, oko istočnog one koje su bile namijenjene čuvanju poljoprivrednih proizvoda, preradi i uskladištenju gotovih proizvoda. Preše nisu sačuvane, ali su se vjerojatno nalazile u jugoistočnom uglu zgrade, gdje je sačuvan kanal koji je od njih vodio prema prostoriji s dolijama: ovo skladište podijeljeno je stupovima u dva broda, a između njega i prostorije s prešama nalazi se bazen za taloženje.

Tehnologija prerade maslina u maslinovo ulje i grožđa u vino u tolikoj je mjeri bila slična da je danas vrlo teško točno definirati jesu li pojedina postrojenja služila u jednu ili drugu svrhu: sigurno je samo da se preša za ulje uvijek koristila samo za ulje, a ona za vino samo za vino. Pored ostataka preša unutar gospodarske zgrade na spomenutom Kastrumu na Brijunima pronađeni su karbonizirani ostaci koštica maslina, i u tom slučaju, narav-

⁵³ Gnirs, n. dj. (v. gore bilj. 47: Istrische Beispiele), 134–135.

⁵⁴ V. tlocrt kod Mlakar, n. dj. (v. gore bilj. 47), Prilog III; tlocrt antičke faze, tj. proizvodne zgrade iz I. st. n. e. kod Lj. Sirec, Srednjovjekovna keramika iz cisterne Kastruma na otoku Brionu, *Histria Archaeologica* 15–16, 1984–1985, tab. 1.

⁵⁵ A. Gnirs, *Forschungen über antiken Villenbau in Südistrien*, *JÖAI* 18, 1915, 138; također Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 35), 55–56.

no, ne može biti velikih sumnji u određenju tekućine koja je izlazila ispod preše. Preše su se, vinske i uljne, sastojale od nekoliko osnovnih dijelova:⁵⁶ *ara*, baza recipijenta za grožđe ili mljevene masline, *orbis*, recipijent iznad baze, izrađen od dasaka ili pruća, *prelum*, horizontalna greda koja je na jednom kraju bila učvršćena za dvije vertikalno usađene grede, *stipites*, a na drugom se pomoću različitih tehnologija spuštala i time pritiskala uteg koji je površinom odgovarao dimenzijama baze (*ara*). Arheološki se na terenu mogu fiksirati najčešće kameni blokovi od kojih su bile izrađene baze recipijenta (*arae*), s kanalima uz stijenke kojima je ulje ili vino teklo u željenom smjeru (*canalis rotunda*), te baze nosača (*stipites* i *arbores*) horizontalne grede. Antički pisci (Katon, Plinije St.) opisuju razne vrste preša,⁵⁷ a iz arheoloških podataka znamo i za mnoge podvrste tih mašina koje se razlikuju u detaljima tehnološkog procesa.⁵⁸ Zanimljivo je da su osnovne karakteristike ovako opisane tehnologije prerade ulja postojale donedavno, do pojave industrijskih postrojenja pokretanih parom, strujom ili naftom. I u našim krajevima etnografija poznaje slične primjere tijeskova za ulje u upotrebi do prije nekoliko desetljeća.⁵⁹

Posebnu zanimljivost za Istru predstavlja pitanje postrojenja za bojenje tkanina (*fullonicae*). Svi koji su se time bavili polazili su od vijesti zabilježene u *Notitia dignitatum*, da je na sjevernom Jadranu postojala fulonika pod upravom prokuratora, u Kisi.⁶⁰ Posljednji koji je pisao o tom problemu, M. Suić, smatra da se takva radionica mora tražiti unutar tzv. Kastruma u uvali Dobrika na Brijunima.⁶¹ Iako izrečena s dužnim ogradama zbog činjenice da lokalitet nije sustavno i detaljno objavljen kao arheološko-povijesna cjelina, ova teza je izuzetno privlačna kao dio svih ostalih autorovih razmatranja i pretpostavki u vezi s postojanjem fulonike i ubikacijom Cisse na otoku Brijunu. Međutim, iz istih, gore navedenih razloga, ne možemo se zasada definitivno izjasniti u prilog ili protiv takvog načina razmišljanja: ostajemo zasada na stajalištu da je u prvoj fazi razvoja u uvali Dobrika postojala klasična i tipična ekonomsko-stambena zgrada s proizvodnim pogonima.⁶²

⁵⁶ K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge 1975, 225–232; Carandini, Settis, n. dj. (v. gore bilj. 33), 70–73, tab. 17–20.

⁵⁷ Cato, 1, 5; Colum. 12, 18; Plin., N. H. 18, 317.

⁵⁸ A. G. Drachman, *Ancient Oil Mills and Presses*, Kobenhavn 1932, J. J. Rossiter, *Farm Buildings in Roman Italy*, BAR Int. 52, 1978, 49–56; D. Rendić Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, 1953, 205–212; I. Bojanovski, *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara*, *Naše starine* 12, 1969, 27–52; E. Catani, *I frantoi della fattoria bizantina di El Beida*, *Quaderni di archeologia della Libia*, 8, 1976, 436–447.

⁵⁹ J. Miličević, *Maslinarstvo Istre, Problemi sjevernog Jadrana*, 4, 1982, 127–161 (naročito 154–156).

⁶⁰ Not. dign. Occid. 11, 67.

⁶¹ Suić, n. dj. (v. gore bilj. 24), 199.

⁶² Prema točrtu u Mlakar, n. dj. (v. gore bilj. 47), prilog III, proizvodni pogoni sastoje se primarno, tj. u prvoj fazi postojanja zgrade u uvali Dobrika, od dvije grupe po tri tijeska s pripadajućim skladištima; uz istočnu skupinu od tri

Kako se zatim dalje kompleks razvijao do kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, ostaje da se vidi detaljnijom analizom arhitektonskih ostataka, ali i arheoloških nalaza.

Najveći znanstveni publicitet dobila je proizvodnja amfora, recipijenata od keramike za prijevoz tekućih i zrnatih namirnica, i to stoga što velika tipološka diferencijacija i široka geografska rasprostranjenost omogućuje praćenje smjera i opsega trgovine. Zahvaljujući dugoj tradiciji u istraživanju tipologije i kronologije amfora, one se mogu vremenski i prostorno definirati s obzirom na mjesto proizvodnje i mjesto destinacije trgovačke robe koja je njima putovala. Pratimo tako u Istri jako razvijenu proizvodnju jedne specifične vrste amfora, tzv. Dressel 6 b⁶³, kojih je najpoznatija proizvodna točka bila u Fažani kod Pule: ovdje je Gaj Lekanije Bas posjedovao čitavu manufakturu, poluindustrijsko postrojenje koje je zapošljavalo sigurno veću skupinu radnika.⁶⁴ Kako se na amforama iz te radionice nalaze žigovi ne samo vlasnika (C. LAEK) već i radnika (AMYCUS, SPENDO itd.),⁶⁵ to nam ti podaci omogućuju i donošenje određenih zaključaka o socijalnoj i ekonomskoj strukturi takve radionice.

Osim u Fažani, ostaci peći i skladišta amfora poznati su i na nekoliko drugih mjesta, u Červaru i na Loronu kod Poreča, kod Novigrada (Antenal) u dolini Mirne ispod Motovuna. Najznačajniji, ali nedovoljno istraženi takav lokalitet je Loron, na padini brežuljka sjeverno od Červara. Djelomično je poznata lokacija stovarišta odbačenih amfora (oštećenih u pečenju ili u svakom slučaju onih koje nisu mogle ući u promet), na kojima je pronađeno nekoliko vrsta žigova, prvenstveno Kalvije Krispinile, Nerve i Hadrijana, dakle iz druge polovice I. st. n. e. i početka II. st.⁶⁶ Sigurno je da bi detaljnije ispitivanje dalo značajnije rezultate i veće mogućnosti usporedbe na širem planu.

U sklopu gospodarske zgrade u Červaru istražena je peć s ložištem u obliku tunela i s četvrtastom komorom za pečenje, ali u blizini nije bilo tragova nekog otpadnog materijala koji bi upućivali na namjenu peći: između raznih mogućnosti opredijelili bismo se za dvije, tj. krovne opeke (jer je po svemu sudeći djelovala samo kratko vrijeme) ali amfore (pri čemu je to

preše nalazi se skladište s velikim kamenim recipijentima (dolia), i u njemu su pronađeni karbonizirani ostaci koštica maslina, te se radilo vjerojatno o postrojenju za proizvodnju ulja.

⁶³ Baldacci, n. dj. (v. gore bilj. 16, *Alcuni aspetti...*), 10—15; Zevi, n. dj. (v. gore bilj. 16), 28—29; v. također M. B. Carre, *Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au debut de l'Empire*, *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* (dalje MEFRA), 97, 1, 1985, 207—212; F. Tassaux, *Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie*, MEFRA 94, 1, 1982, 257—260.

⁶⁴ Gnirs, n. dj. (v. gore bilj. 25: *Eine römische...*), 79—88; A. Gnirs, *Grabungen und Untersuchungen in der Polesana*, *JÖAI* 14, 1911, 35—39; Tassaux, n. dj. 253—257.

⁶⁵ Tassaux, n. dj., 255—256.

⁶⁶ Gregorutti, n. dj. (v. gore bilj. 25), 230—231.

mogla biti depandansa peći na Loronu, na drugoj strani zaljeva, ili barem u nekoj vezi s njom).⁶⁷

Tragovi peći bili su zabilježeni i na području rta Antenal južno od ušća rijeke Mirne, ali su u međuvremenu uništeni. Lokacija je sa stajališta mogućnosti plasmana proizvoda gotovo idealna jer se nalazi na samoj granici parentinskog i tergestinskog agera, a istovremeno na početku plovnog puta rijekom Mirnom (Ningus). U dolini rijeke Mirne ispod Motovuna zabilježene su još dvije moguće lokacije keramičarskih pogona, što i nije čudno s obzirom na plovnu komunikaciju i ležišta sirovine, tj. gline.⁶⁸

Među arheološke ostatke ekonomskog karaktera ubrajamo i ostatke lučkih sklopova, gatova, operativnih obala, lukobrana itd. Nalazimo ih duž čitave zapadne obale Istre u gotovo svakoj pogodnoj uvali, a naročito gdje je gustoća ruralne arhitekture iznad prosjeka. Jer svaka je takva lučica »opsluživala« pojedino područje koje joj je prirodno gravitiralo. Zasad, pri našem današnjem poznavanju arheološke topografije Istre, još uvijek stoji činjenica da je najveći broj antičkih gospodarskih zgrada smješten u pojasu od nekoliko kilometara od morske obale duž čitave zapadne obale, a djelomično i na jugoistoku (do granice puljskog agera u Raškom kanalu).⁶⁹ Svaki je proizvodni kompleks tražio što prirodniji, bliži i jeftiniji izlaz prema onoj velikoj komunikaciji koja je u antici bila Jadransko more. O tome je ovisila konkurentnost proizvoda na bližem i daljem tržištu, već prema proizvodnoj orijentaciji posjeda.

Lučka postrojenja samo su djelomično obrađena. Iz značajne monografije A. Degrassia iz 1957. godine znamo za relativno velik broj primjera takvih gradnji koje su danas sve ispod površine mora.⁷⁰ Međutim, današnje metode istraživanja, tj. mnogo veće mogućnosti podvodne arheologije, korištenje zračnih (balonskih, avionskih, satelitskih) fotografija znatno bi obogatilo podatke o danas potopljenim dijelovima arhitekture. Upravo je na Brijunima u toku višegodišnje sustavno revizijsko istraživanje potopljene operativne obale u zaljevu Verige (Val Catena), koje je već upozorilo na neke nove, dosad nepoznate detalje, kao i na netočnost starih Gnrirsovih tlocrta s početka stoljeća.⁷¹ Razina mora na sjevernom Jadraniu podigla se u dvije tisuće godina za gotovo dva metra te su ostaci mnogih arhitektonskih cjelina koji su u antici bili sagrađeni na samoj obali ili ne mnogo iznad razine mora, da-

⁶⁷ O proizvodnji tegula i opeka govori Jurkić Girardi, n. dj. (v. gore bilj. 25: Scavi in una parte . . .), 93; o proizvodnji tegula Jurkić Girardi, n. dj. (v. gore bilj. 45: Građevinski kontinuitet . . .), 84; kako smo jednom već imali prilike negdje zapisati, tek treba utvrditi vezu između ovog lokaliteta (figlina) i ležišta otpadnih fragmenata amfora na Loronu koji se nalazi na sjevernoj obali istog zaljeva.

⁶⁸ Materijal je u pripremi za objavljivanje.

⁶⁹ Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 4), 234–235.

⁷⁰ A. Degrassi, I porti romani dell'Istria, u: *Anthemion, Scritti d'archeologia e antichità classiche in onore di Carlo Anti*, Firenze 1955, 119–169 (pretiskano u *AMSI* 5, 1957, 24–81, zatim u *Scritti vari di antichità*, 2, 1962, 821–870).

⁷¹ Istraživanja vodi Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u suradnji s Nacionalnim parkom Brioni.

nas ispod površine.⁷² Tako se ispod površine mora nalaze i ostaci ribnjaka, odnosno bazena za koje se smatra da su služili za uzgoj morske ribe. U Istri samo u zaljevu Verige znamo za takve vivarije,⁷³ iako ih je moglo biti i uz druge ruralne komplekse, naročito uz one luksuznije koji su imali sve karakteristike rezidencijalne palače. Uvjet je naravno bio geografski smještaj u zaštićenom zaljevu.

Arheološki podaci poput izloženih u ovom kratkom pregledu pružaju naravno velike mogućnosti za dalje istraživanje. Nerazmjernost između istraženih i neistraženih lokaliteta ruralne arhitekture (1 : 10) upućuje istovremeno i na moguće dosege budućih radova čisto arheološkog karaktera.⁷⁴

Arheologija, tj. proučavanje materijalne kulture, najizravnije dokumentira razvoj proizvodnih odnosa, a u okviru ekonomske povijesti osvjetljava pitanja za koja ne postoje ili nisu sačuvani pisani izvori. Katon, Varon, Kolumela, Plinije i drugi donose obilje podataka o raznim vidovima ekonomskog života u antici, ali mnoga pitanja uopće ne dodiruju jer su npr. i danas neke stvari u životu toliko očigledne da nam izgledaju same po sebi razumljive. Stoga je jasno da ćemo samo zajedničkim, interdisciplinarnim izučavanjem takvih problema unaprijediti poznavanje ekonomskih i društvenih odnosa.

Zusammenfassung

ARCHAOLOGISCHE ANGABEN ALS QUELLEN FÜR DIE WIRTSCHAFTSGESCHICHTE ISTRIEN IM ALTERTUM

Robert Matijašić

Der chronologische Rahmen für diesen kurzen Überblick über die wirtschaftliche Entwicklung Istriens ist einerseits durch die Einbindung der Halbinsel in das Leben des Römischen Reichs nach der Eroberung im Jahre 177 v. Chr., bzw. nach der Gründung der Kolonie in Pula etwa um das Jahr 45 v. Chr. und andererseits durch den zeitlich viel schwieriger zu bestimmenden Übergang in die Spätantike gegeben.

⁷² A. Gnirs, Beobachtungen über der Fortschritt einer Säkularen Niveauschwankung des Meeres während der letzten zwei Jahrtausende, Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft, 51, 1908, 4—11; N. Andrijašević, O vertikalnom poniranju obalne crte u historijsko doba na sjeveroistoku Jadrana, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 33, 1910, 19; M. Kozličić, Obalna linija istočnog Jadrana antičkog doba u svjetlu rezultata hidroarheoloških istraživanja, *Podvodna arheologija u Sloveniji*, 2, 1984, 49—56.

⁷³ Gnirs, n. dj. (v. gore bilj. 22: Aus Südistrien...), 161—163.

⁷⁴ Ovaj je omjer najbolje vidljiv na području puljskog agera, gdje je istraženo 9 ruralnih lokaliteta v. Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 35), 53—64, dok je re-kognosciranjem utvrđeno postojanje 106 takvih lokaliteta (uključujući Brijune u obje kategorije), v. Matijašić, n. dj. (v. gore bilj. 36).

Die geographische Lage Istriens, dort wo die Apenninen in den Balkan übergehen, stellte eine ideale Voraussetzung für die Entwicklung der Wirtschaft im Altertum dar. Füg man dem noch die Naturgegebenheiten hinzu, d. h. die reich gegliederte, flache Westküste, die der Pomündung bzw. der Niederung Norditaliens zugewandt ist, ferner die günstige Lage bezüglich der Seefahrtswege, wird es klar, weshalb ein Großteil der Halbinsel zum administrativen, wirtschaftlichen und kulturellen Bestandteil Italiens oder mit anderen Worten der zehnten Region des Augustus wurde.

Aufgrund der Naturgegebenheiten, der archäologischen Funde und der Angaben von Plinius dem Älteren, Marcialus und Kassiodorus darf man annehmen, daß den größten Reichtum Istriens das Olivenöl darstellte, das seiner Qualität nach den zweiten und dritten Platz mit dem spanischen Öl gleich nach demjenigen aus Venafra in Kampanien teilte.

Die Weinherstellung stand auf Rang zwei einer präsumptiven Rangliste der landwirtschaftlichen Produktion Istriens im Altertum. Wein wurde höchstwahrscheinlich überwiegend für den Eigenbedarf produziert, weil er in Qualität und Quantität einem Vergleich mit den zahlreichen italischen, in den antiken Quellen erwähnten Sorten nicht standhalten konnte.

Ähnlich war die Situation mit dem Getreide. Es ist anzunehmen, daß Getreide nur für einen lokalen Markt gezüchtet wurde, oft oder fast immer in Kombination mit Olivenhainen, Obstgärten u. ä., was zeitweilig bestimmt Importe aus Norditalien notwendig machte. Von der Gemüse- und Obstzucht kann nur angenommen werden, daß sie auf eine Produktion für den Eigenbedarf beschränkt war neben einem Verkauf kleiner Überschüsse auf lokalen Märkten.

Trotz der Orientierung der Westküste Istriens auf die Meeres- und Fischereiwirtschaft kann darüber nicht mehr als einige sehr allgemeine Anmerkungen gesagt werden. Das Fehlen der geschriebenen Quellen wird nur im geringen Maße durch seltene und unzulängliche archäologische Funde ersetzt: Reste von Fischteichen, Reste von Hafenanlagen, Reste von Fischereigegegenständen sowie Reste von Schalentieren in den archäologischen Schichten in den Städten und den Fundorten langs der Küste. Die Muschelzucht war mit der Arbeit von Tuchfärbereien verbunden, deren Reste auch an der jugoslawischen Küste (Pula, Brijuni) zu finden sind.

Das Handwerk ist in Istrien in erster Linie durch die Töpferei die Steinbearbeitung und vielleicht durch die Herstellung von Gegenständen aus Glas vertreten. Obwohl es in Istrien nicht viel Tonerde gibt, gab es dort Werkstätten und Öfen zur Herstellung von Amphoren und Dachziegeln sowie für Töpfereiwaren für den Haushalt.

Im Rahmen der allgemeinen Wirtschaftsgeschichte ist die Frage des Verhältnisses von Stadt und Land im Altertum besonders interessant, sowohl wegen des reichhaltigen Studienmaterials als auch wegen der spezifischen Resultate, die die Symbiose der römischen und der bodenständigen Zivilisation dem Früh- und Spätmittelalter vererbt hat. Neben der dreischichtigen Teilung der organisierten Siedlungen (*colonia* — *municipium*, *emporium* — *forum*, *vicus* — *pagus*) besteht auch die Kategorie der *villae rusticae*, d. h. rurale Siedlungen mit wirtschaftlichen, aber auch zugleich residentiellem Charakter. Auf dem Gebiet des Agers der Kolonien von Pula und Parentium gibt es mehr als 200 Fundorte von ruraler Architektur aus dem Altertum, was aber keinesfalls eine endgültige Angabe ist. Zeiht man die erhaltene Dichte der Lokalitäten und die Bodencharakteristika in Betracht, könnte die Durchschnittsgröße eines Guts in Istrien etwa 160 ha, bzw. 640 Juger betragen haben. Auf einem solchen Besitz konnten aufgrund bestimmter Berechnungen etwas über 100 Menschen gelebt haben.

Großgrundbesitze von mehr als 5.000 Iuger (latifundia) stellen ein Problem besonderer Art dar sowohl vom Standpunkt der Historiographie (die Frage der Zuverlässigkeit und der Interpretation von Angaben aus geschriebenen Quellen aus dem Altertum) als auch der Archäologie (die Konkretisierung der historiographischen Angaben). Großgrundbesitze haben sich auf dem Gebiet des Agers in der Kolonie von Parentium im 1. nachchristlichen Jahrhundert eingebürgert. Da werden in großer Anzahl von Inschriften verschiedene Arten von Beamten auf kaiserlichen Besitztümern erwähnt, was auf das Vorhandensein auch von kaiserlichen Besitzen hinweist.

Leider kann man aufgrund der archäologischen Reste vor Ort nicht klar die Arten der Bauten unterscheiden, beziehungsweise bestimmen, zu was für Gütern sie gehört haben. Von etwa 200 ruralen Lokalitäten sind nur an die 20 archäologisch erforscht, einige auch nur teilweise. Die häufigsten Funde sind Reste von Öl- oder Weinpressen, die sich manchmal oberhalb der Meeresoberfläche oder direkt am Ufer befinden (S. Polo bei Rovinj, Soruga bei Bala, Sv. Marija bei Galižana usw.).

Zu den archäologischen Funden mit wirtschaftlichen Charakter zählen auch Reste von Hafenanlagen, Kaimauern, Anlegeplätzen, Wellenbrechern usw. Sie sind längs der ganzen Westküste von Istrien in fast jeder geeigneten Bucht zu finden, besonders dort, wo die Dichte der ruralen Architektur überdurchschnittlich groß ist.

Die Schriftsteller aus dem Altertum geben eine Fülle von Angaben über verschiedene Aspekte des Wirtschaftslebens, während sie einige Fragen völlig unberücksichtigt lassen, weil damals genauso wie heute einige Dinge im Leben so offensichtlich sind, daß sie uns absolut selbstverständlich scheinen. Deshalb ist es klar, daß man nur durch gemeinsame, interdisziplinäre Studien solcher Probleme die Kenntnisse der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Beziehungen erweitern kann.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAC: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šaljite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 30.000 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1989.